

ԳՐԱԳՆԵՐ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

Քուն Հայաստանում տպագրությունն սկզբնավորվել է հայ տպագրության հիմնադրումից ավելի քան երկու դար հետո, երբ Վաղարշապատում Սիմեոն Ա. Երեւանցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ եւ ջանքերով 1771 թ. իր գործունեությունն է սկսում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարանը: Վերջինիս հիմնադրումը մայր հայրենիքի տարածքում բախտորոշ իրադարձություն էր պետություն չունեցող ժողովրդի համար, ինչը քաջ գիտակցում էին հոգեւոր եւ աշխարհիկ գործիչները: Սակայն որքան էլ բարձր էր այդ կարեւոր իրադարձության գիտակցումը, միեւնույնն է, մինչեւ ժԹ. դարի առաջին քառորդն Արեւելյան Հայաստանում այլ տպագրատուն, ցավոք, չէր գործում: Ավելին՝ անգամ Մայր Աթոռի տպարանի գործունեությունը, քաղաքական, հասարակական, տնտեսական եւ բարոյական տարբեր պատճառներով պայմանավորված, հատկապես ժԹ. դարի նշված ժամանակահատվածում գրեթե դադարում է: Դրա վառ վկայությունն են մասնակի այն տպագրությունները, որոնք հասել են մեզ¹:

ԺԹ. դարի առաջին քառորդում քաղաքական մի շարք իրադարձություններ (հատկապես Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսական կայսրությանը) նոր հնարավորություններ են ընձեռում հայ իրականության մեջ մշակութային դաշտի զարգացման համար: Կրթական համակարգի բարեփոխումները, դպրոցների քանակի ավելացումը, մշակութային տարբեր ոլորտների նկատմամբ հետաքրքրության դրսեւորումը դառնում են այն պարարտ հողը, որի հիման վրա զարգանում է տպագրության արվեստը: Վերազինվում է Մայր Աթոռի տպարանը՝ ընդլայնե-

¹ Հ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, ՍՏ. ՊԵՏՈՅԱՆ, Գրատպությունը Արեւելյան Հայաստանում 1828–1920 թվականներին. հոդվածների ժողովածու, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2021, 238 էջ:

² «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակությունների մատենագիտություն», կազմ.՝ Մ. Գրիգորյան, Ստ. Պետոյան, Գ. Գրիգորյան եւ ուրիշներ, Երեւան, 2021, էջ 81–85:

լով գործունեության ոլորտը, բացվում են նոր տպարաններ Շուշիում, Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում, Ախալցխայում, Կարսում, Գորիսում: Տպագրական դաշտի աշխարհագրական ընդլայնումն ու կրթական, մշակութային, գիտական ոլորտների զարգացումն այն խթանիչ գործոններն էին, որոնց շնորհիվ Արեւելյան Հայաստանի տարածքում կայանում է տպագրական գործը:

Փաստելով հայ տպագրության կազմավորումն Արեւելյան Հայաստանի տարածքում եւ ընդգծելով դրա կարեւորությունը՝ միեւնույն ժամանակ պետք է նկատենք, որ հետագա տասնամյակներին, նաեւ այսօր պատմական այս իրողությունները համարժեք գնահատում չեն ստացել: Հայ տպագրության պատմությանը նվիրված վերլուծություններում առավել ներկայացվել եւ արժեւորվել է Արեւմտյան Հայաստանի կամ բուն հայկական տարածքներից դուրս զարգացող հայ տպագրարվեստը, մինչդեռ Արեւելյան Հայաստանի տպարանների գործունեությունը մնացել է ստվերում: Բացառություն է կազմում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարանը, որի գործունեությանն անդրադարձել են առավել հանգամանալի: Արեւելյան Հայաստանի տարածքում առկա մնացած տպարանների մասին գրվել են մասնակի հոդվածներ, որոնցում արտացոլվել են դրանց առնչվող խնդիրներ եւ որոշակի հարցադրումներ:

Այս բացը լրացնելու մի փորձ է ներկայացվող ժողովածուն, որ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատողներ Համո Սուքիասյանի եւ Ստյոպա Պետոյանի երկարատեւ ու տքնաջան աշխատանքի արդյունքն է, որի շնորհիվ գիտական հանրությանը համապարփակ կերպով ներկայացվում է արեւելահայ գրատպության մի ընդգրկուն ժամանակահատվածը:

Ժողովածուի մեջ ներառված են հեղինակների՝ մեզ հետաքրքրող թեմայի շուրջ ինչպես գիտական տարբեր ամսագրերում տպագրված, այնպես եւ առաջին անգամ հրատարակվող հոդվածները, որոնց նախորդում է «Առաջաբան»-ը: Առանձին հոդվածները գրքում համակարգված են, ունեն ժամանակագրական եւ բովանդակային դասավորություն, ինչը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու հայ գրատպության զարգացման ընթացքի մասին՝ սկսած 1828 թվականից մինչեւ 1920 թվականը, Շուշիի հայկական տպագրության սկզբնավորումից մինչեւ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմալուծումը:

Ժողովածուի ստեղծման նպատակն է մեկ ընդհանուր ձեռնարկում ներկայացնել տարիների հետազոտական աշխատանքը՝ գիտական եւ

մշակութային հանրությանն Արեւելյան Հայաստանի տպագրության պատմության առաջնային խնդիրներին հասու դարձնելու մղումով: Նշենք, որ ի սկզբանե հեղինակները նպատակ չեն հետապնդել անդրադառնալու նշված ժամանակահատվածում Արեւելյան Հայաստանի հայ տպագրության պատմական ողջ ընթացքին, քանի որ դա առավել մեծ հետազոտական շրջանակ ընդգրկող եւ երկարատեւ ժամանակ պահանջող խնդիր է: Սակայն սույն ժողովածուն առաջին քայլն է՝ հետազայում այս ուղղությամբ ուսումնասիրությունները շարունակելու համար:

Ժողովածուն ունի որոշակի ժամանակագրական ընդգրկվածություն, այն ուրվագծում է Արեւելյան Հայաստանում հայ տպագրության առջեւ ծառացած խնդիրները 1828–1920 թթ.: Ինչո՞ւ հատկապես այս ժամանակահատվածը: Բանն այն է, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանը պատմական բավական բարդ շրջափուլի մեջ էր: Տեղի էին ունենում իրադարձություններ, որոնք ժողովրդին կանգնեցնում էին բոլորովին նոր իրողությունների առջեւ՝ ստիպելով վերանայել նախկինում ունեցած պատկերացումները, ընձեռելով ապրելու, ստեղծագործելու նոր հնարավորություններ: Հայ գրատպությունն Արեւելյան Հայաստանում ժԹ. դարի առաջին քառորդում դեռ կազմավորման փուլում էր: Ճիշտ է՝ նախորդ դարից Հայաստանում գործում էր Մայր Աթոռի տպարանը, սակայն միայն մեկ տպարանի գործունեությունը բավարար չէր այս տարածաշրջանում տպագրության արվեստը կայացած համարելու համար: Մինչդեռ Շուշիի տպագրատան կազմավորումը թույլ է տալիս ժամանակի հոգեւոր եւ գիտակ հանրությանը վերանայել սեփական պատկերացումներն այս ոլորտի նկատմամբ, գիտակցել տպագրության կայացման կարեւորությունն ու ընձեռած հնարավորությունները: Կարող ենք վստահ լսել, որ Շուշիի տպագրատան կազմավորումն Արեւելյան Հայաստանում տպագրական արվեստի կայացման կարեւորագույն նախադրյալներից մեկն էր. հետագայում՝ ժԹ. դարի երկրորդ կեսին, Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում եւ մի շարք այլ վայրերում տպարանների ի հայտ գալը փաստում է վերը նշվածը:

Ուշագրավ են նաեւ հեղինակների՝ Ի. դարասկզբի տպագրությանն առնչվող հոդվածները, քանի որ իրար հաջորդող տարբեր իրադարձություններով պայմանավորված՝ այս շրջանում գործած տպարանների մասին շատ տվյալներ անհետացել են կամ մի տեւական շրջան անհասանելի էին հետազոտողներին: Հատկապես Առաջին հանրապետության

տարիներին քաղաքական կտրուկ փոփոխություններն իրենց անմիջական ազդեցությունն են թողել տարածաշրջանի տպարանների գործունեության եւ արտադրանքի վրա:

Ժողովածուում ներառված բոլոր հոդվածներն ունեն թեմատիկ ուղղվածություն՝ ներկայացնել հայ տպագրության խնդիրները հատկապես Արեւելյան Հայաստանում: Նշենք, որ հիշյալ թեմայով նախկին գրեթե բոլոր վերլուծություններում Արեւելյան Հայաստանի տպարանների գործունեությունը ներկայացվել է գրատպության պատմության ընդհանուր համատեքստում՝ ըստ համապատասխան ժամանակաշրջանի: Ավելին, անդրադարձները եղել են հյանքի՝ պատմական զարգացման ընդհանուր փուլերի հետ ձուլված: Սույն գրքում առանձնացված են հայ տպագրության խնդիրներն ու զարգացման միտումներն Արեւելյան Հայաստանում որոշակի ժամանակաշրջանում:

Հայ տպագրության պատմությունը միշտ պետք է դիտարկել փուլերով, քանի որ յուրաքանչյուր ժամանակահատված թելադրել է իր օրենքներն ու կանոնները: Ավելին՝ հայկական տպարանների գործունեությունը պետք է առանձնացնել նաեւ ըստ աշխարհագրական վայրերի, քանի որ տվյալ տպարանը պարտադիր կրել է այդ վայրին բնորոշ քաղաքական, հասարակական, տնտեսական, մշակութային գործոնների ազդեցությունը: Արեւելյան Հայաստանի տպարաններն այս առումով բացառություն չեն: Դրանք միայն տպագրություն իրականացնող օջախներ չէին, այլեւ տեղեկատվություն հավաքագրող, տարածող կենտրոններ, գտնվում էին հոգեւոր եւ քաղաքական իշխանությունների անմիջական հսկողության տակ: Նշանակում է՝ տարածաշրջանում տեղի ունեցող քաղաքական, հասարակական, տնտեսական կամ մշակութային փոփոխություններն իրենց անմիջական ազդեցությունն էին ունենում տպարանների վրա: Այս առումով գրախոսվող ժողովածուն յուրահատուկ է, այստեղ ամբարված են բազմաթիվ նոր եւ փաստավորված տեղեկություններ Արեւելյան Հայաստանի տպագրական տարբեր վայրերի մասին:

Մեզ հայտնի հետազոտություններում եթե անգամ անդրադարձել են Արեւելյան Հայաստանի տպագրական վայրերին, ապա ավելի շատ ներկայացրել են այդ տպարանի արտադրանքը: Մինչդեռ տպարանի գործունեությունը, խնդիրները, առաջադրած նպատակն ու հետագա ճակատագիրը թիրախավորված ուսումնասիրության թեմա չեն դարձել: Հ. Սուքիասյանի եւ Ստ. Պետոյանի հետազոտական աշխատանքի շնորհիվ

գիտական հանրությանն են ներկայացվում տպագրական գործի զարգացումը, տպարանների պատմությունը՝ հիմնադրումից մինչև կազմավորում: Նրանց ուսումնասիրության շրջանակում հստակեցվում են մի շարք հարցեր՝ ինչպե՞ս են կազմավորվել տպարանները, ի՞նչ դժվարություններ են հաղթահարել, ի՞նչ նպատակ են հետապնդել, ինչպե՞ս են լուծել դրամական խնդիրները, ինչպիսի՞ գործառույթներ են իրականացրել, ինչպե՞ս են հաղթահարել գրաքննության դժվարությունները եւ այլն: Այս եւ նմանատիպ հարցադրումները խիստ կարեւոր են ցանկացած տպագրական հաստատության ուսումնասիրությունն ամբողջական դարձնելու համար: Կարող ենք փաստել, որ մեզ հայտնի շատ ուսումնասիրություններում նմանատիպ հարցադրումներն ուղղակի բացակայում էին, ինչի պատճառով որեւէ տպարանի մասին տեղեկատվությունը միշտ թերի էր մնում:

Հեղինակներն իրենց հոգւածներով, սույն ժողովածուով առաջադրում են հայ գրատպության ուսումնասիրության նոր մեթոդներ, նոր մոտեցումներ, այն է՝ տպարանի պատմությունը միշտ դիտարկել պատճառահետեւանքային կապերի հանգույցում, գտնել սկզբնաղբյուրները, դրանք ուսումնասիրել ժամանակի պատմական փաստերի թիրախում, ձուլել տվյալ տպարանի գործունեությանն առնչվող սկզբնաղբյուրներին եւ ստանալ արդյունքը՝ եզրակացությունը:

Ժողովածուի հեղինակները շրջանառության մեջ են դնում «մանր տպագրություններ» հասկացությունը: Յուրաքանչյուր տպարանի պատմություն ուսումնասիրելիս հետազոտողները՝ որպես տվյալ տպարանի արտադրանք, առանձնացրել են միայն գրքերը եւ պարբերականները՝ վերլուծություններն իրականացնելով այդ նյութերի շրջանակում: Սակայն ոչ միայն Արեւելյան Հայաստանում, այլեւ հայ գրատպության պատմության տարբեր շրջափուլերում տպարանները չպետք է դիտարկել միայն որպես տպագրական առարկայական, նպատակային գործունեություն ծավալող հաստատություններ: Շատ հաճախ նրանք կատարել են հրատարակչական պատվերներ՝ սպասարկելով իշխանություններին, տարբեր կառույցներին կամ անհատներին: Օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետության տարիներին կառավարությունը հատուկ հրահանգ է իջեցրել, որ բոլոր տպարանները պետք է նախ տպագրեն իշխանություններին անհրաժեշտ նյութերը, հետո նոր՝ մնացած գրքերը: Նմանատիպ օրինակները բազմազան են: Պատահական չէ, որ մի շարք տպարաններին կից գործել են նաեւ գրատներ, գրախանութներ, որտեղ, ի թիվս

այլ ապրանքների, վաճառվել է նաեւ տվյալ տպարանի արտադրանքը: Այդ հրատարակչական պատվերների մեջ մեծ ծավալ են կազմել ազդագրերը, այցեքարտերը, հրավիրատոմսերը, բացիկները, կոչերը եւ այլն: Հրատարակչական գործառույթը կարեւորվել է նաեւ, քանի որ յուրաքանչյուր տպարան պետք է լուծեր անընդմեջ ծագող դրամական խնդիրները, ցանկացած տպարան պարտադիր շահույթ էր հետապնդում: Նմանատիպ գործունեությունն առավել ընդգծված էր ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին: Դրա վառ օրինակն է Գորիսի տպարանը, որի գործունեությունը մանրամասն ներկայացնում է Հ. Սուքիասյանը³: Ընդհանուր առմամբ հեղինակներն առանձնահատուկ մոտեցում են ցուցաբերում տպարանների հրատարակչական գործառույթի նկատմամբ՝ այդ համատեքստում առանձնացնելով մանր տպագրությունները՝ որպես տպարանի գործունեության կարեւորագույն եւ անքակտելի մի մաս: Երբեմն դրանք ավելի շատ տեղեկություններ են հաղորդում տվյալ տպագրական վայրի գործունեության մասին, քան պատմական փաստերը:

Որպես տպագրական գործի անմիջական մաս կամ շարունակություն՝ ժողովածուի մեջ անդրադարձ կա ժամանակի գրախանութների, գրադարան-ընթերցարանների գործունեությանը: Գրատներ են գործել Շուշիում, Գորիսում, Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում, որոնք, բացի վաճառատեղիներ լինելուց, եղել են նաեւ մշակութային կենտրոններ, ուր հավաքվել են տեղի կրթված մարդիկ, մշակութային գործիչները՝ իրենց ծրագրերը քննարկելու համար: Գրեթե նույն գործառույթն են կատարել նաեւ գրադարան-ընթերցարանները: Փաստացի՝ այսօր շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել այդ շրջանի գրադարանների գործունեության մասին՝ ինչպե՞ս են կազմավորվել, ի՞նչ գործառույթներ են կատարել, ինչպե՞ս են համալրվել: Ժողովածուում ուշագրավ անդրադարձ կա Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության՝ Շուշիի մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանի 1889–1900 թթ. գործունեությանը⁴: Նյութի հիմքում արխիվային փաստաթղթեր են, գրադարանի գործունեության հաշվետվությունները, որոնք լավագույն սկզբնաղբյուրն են՝ պատկերն

³ Հ. ՍՈՒԳԻԱՍՅԱՆ, Գորիսի «Սասուն» տպարանի գրահրատարակչական գործունեությունը (1909–1922 թթ.) «Գրատպությունը Արեւելյան Հայաստանում 1828–1920 թվականներին», Երեւան, 2021, էջ 204–209:

⁴ Ս. ՊԵՏՈՅԱՆ, Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանը (1889–1900 թթ.), «Գրատպությունը Արեւելյան Հայաստանում 1828–1920 թվականներին», Երեւան, 2021, էջ 186–203:

ամբողջացնելու համար: Բացի թվային տվյալներից՝ առանձին հավելվածով ներկայացված են ընթերցարանից օգտվելու կանոնները, որոնցից շատերը կիրառելի են նաեւ ներկայումս:

Գրեթե բոլոր հոգվածներում առանձնահատուկ շեշտադրված է գրաքննության խնդիրը՝ որպես տպագրական գործի անբաժանելի մի մաս: Հոգեւոր կամ ցարական գրաքննության պահանջները պարբերաբար փոփոխվել են: Քանի որ ուսումնասիրությունն ընդգրկում է բավական ծավալուն մի ժամանակաշրջան, հեղինակները գրաքննության խնդիրներին, պահանջներին, առաջացրած դժվարություններին անդրադառնում են տվյալ նյութի եւ քննվող ժամանակահատվածի շրջանակում: Որպես օրինակ՝ առանձնացնենք Ստ. Պետոյանի՝ Շուշիի հայկական տպագրությունը ուսումնասիրող հոգվածները, որոնց մեջ, ի թիվս այլեւայլ հարցադրումների, հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում Շուշիում տպագրված գրքերի գրաքննության խնդիրներին: Այս համատեքստում խիստ կարեւորվում է Ներսես Ե. Աշտարակեցու դերը, որը ժամանակի առաջադեմ հոգեւոր գործիչներից էր եւ 1822 թվականից զբաղեցնում էր Մայր Աթոռի հոգեւոր գործերի ծայրագույն կառավարչի պաշտոնը: Երբ, Նիկոլայ կայսեր՝ 1837 թ. հրամանի համաձայն, Այսրկովկասում իրականացվում է պաշտոնական գրաքննություն, նրան է վստահվում Շուշիում գրքերի տպագրության թույլտվության իրավունքը: Սակայն թույլտվություն տալու համար նա պարտադիր պետք է ծանոթանար գրքի բովանդակությանը: Ներսես Աշտարակեցու բացակայության շրջանում նրան փոխարինում էր Հարություն Ալամդարյանը, որը պարտադիր ներկայացնում էր գրքի բովանդակությունը⁵: Բերված օրինակը ԺԹ. դարի առաջին կեսի հոգեւոր գրաքննության խոսուն վկայություն է: Ավելացնենք նաեւ, որ Ներսես Աշտարակեցին խիստ կարեւորում էր դպրոցի, կրթության, մշակույթի, այդ թվում՝ նաեւ տպագրության առկայությունը հայկական միջավայրում եւ ազգի զարգացման գործում, իսկ նման մոտեցումը նպաստում էր հայ գրատպության կայացմանը:

⁵ Տե՛ս ՍՏ. ՊԵՏՈՅԱՆ, Հ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, Այսրկովկասի հայկական գրատպությունը եւ Ներսես արքեպիսկոպոս Շահազիզյանը (Ներսես Ե. Աշտարակեցու ծննդյան 150-ամյակի առթիվ), «Գրատպությունը Արեւելյան Հայաստանում 1828–1920 թվականներին», Երեւան, 2021, էջ 11–13:

Գրաքննության խնդիրների տեղայնացումը, ըստ աշխարհագրական վայրերի եւ ժամանակահատվածի, ժողովածուի հեղինակներին հնարավորություն է տալիս դուրս գալու զուտ տպարանի պատմությունը ներկայացնելու նեղ սահմաններից՝ Արեւելյան Հայաստանի գրատպության եւ գրահրատարակչության պատմությունը դիտարկելով առավել մեծ շրջանակում: Արդյունքում պարզ է դառնում, թե ինչպես են արձագանքել ոլորտի պատասխանատուները գրաքննության պահանջներին, ինչպես է կազմակերպվել ողջ գործընթացը, ինչ դժվարություններ են եղել, եւ ինչ լուծումներ են գտել: Կարծում ենք՝ մասնակի հարցադրումների առումով հողվածագիրներն ունեն ձեռքբերումներ, միեւնույն ժամանակ հուսով ենք, որ նրանք կշարունակեն որոնումներն ու հետազոտական աշխատանքներն այս ուղղությամբ՝ գրաքննության հետ կապված առավել լայնածավալ ուսումնասիրություն պատրաստելու համար: Այսօր հատկապես Արեւելյան Հայաստանի տպարանների արտադրանքի մասին մեր պատկերացումները թերի են, քանի որ գրաքննության խիստ պահանջների պատճառով հաճախ ոչնչացվել կամ բռնագրավվել են ամբողջ տպաքանակներ՝ պատմությանը թողնելով միայն տվյալ տպագրության մասին հիշատակումները⁶: Անհրաժեշտ է այս ուղղությամբ ծավալել որոնողական աշխատանքներ՝ մասնակի պահպանված օրինակները հայտնաբերելու համար:

Ժողովածուում ներառված հողվածներով առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվում արխիվային փաստաթղթեր, վավերագրեր, հայերեն եւ օտարալեզու սկզբնաղբյուրներ, մատենագիտական նոր աղբյուրներ, որոնք նախկինում անհայտ էին գիտական հանրությանը: Այս առումով հեղինակները տքնաջան աշխատանք են կատարել, որի արդյունքը հղումներն են, ծանոթագրությունները, փաստերը: Նրանք ուսումնասիրել են Հայաստանի, Վրաստանի ազգային արխիվների, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանի, Հայաստանի ազգային գրադարանի եւ մի շարք այլ գիտական կառույցների պահոցները՝ հայտնաբերելով թեմա-

⁶ Ժողովածուի մեջ առանձնանում է Հ. Սուքիասյանի «Արգելված գրականությունը» Հայաստանի Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.)» հողվածը, որտեղ նա մանրամասն ներկայացնում է այդ տարիներին իշխանական գաղափարախոսությանը հակասող տպագիր նյութերի նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը: Դրանց շարքում մեծ ծավալ էին կազմում թուղցիկները: Խիստ հսկողության տակ էր նաեւ մամուլը: Տե՛ս «Գրատպությունը Արեւելյան Հայաստանում 1828–1920 թվականներին», Երեւան, 2021, էջ 220–231:

յին առնչվող եւ մինչ այժմ ստվերում մնացած փաստեր, որոնք խիստ կարեւոր տեղեկություններ են հաղորդում տպարանների պատմության «մութ» էջերի մասին: Ժողովածուն ունի գիտական արժեք (դա են վկայում առանձին փաստերն ու վերլուծությունները), սակայն հոգվածների մեջ ներառված եւ առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվող արխիվային վավերագրերը գրքին հաղորդում են նաեւ աղբյուրագիտական արժեք: Վստահ ենք՝ հետագայում ոլորտով հետաքրքրված շատ ուսումնասիրողներ կօգտվեն այս սկզբնաղբյուրներից՝ հարստացնելով արդեն առկա հետազոտական աշխատանքների շարքը:

Ժողովածուի մեջ ամբարված է մատենագիտական ահռելի մեծ նյութ: Հեղինակները հայտնաբերել են գրքեր եւ պարբերականներ, որոնք մինչ այս չէին ներառվել հայ գրքի եւ մամուլի համահավաք մատենագիտական ցանկերում: Հատկապես Շուշիի, Գորիսի տպագիր ժառանգությունը, որն առ այսօր թերի էր, շնորհիվ այս ժողովածուի ամբողջացվել է: Բացի նոր անունների հայտնաբերումից՝ նրանք կատարել են բազմաթիվ մատենագիտական ճշգրտումներ՝ որոշակիացնելով այս կամ այն հրատարակության թվականը, վայրը, տպարանը եւ այլն: Որոշ անուններ հայտնաբերվել են արխիվային փաստաթղթերից, հիշատակվում են միայն սկզբնաղբյուրներում: Ցավոք, փաստացի օրինակները բացակայում են: Ժողովածուի մեջ ներառվել են հետեւյալ մատենագիտական ցանկերը՝ «1828—1832 թթ. Շուշիում տպագրված գրքերի ցանկ»՝ հայերեն եւ օտարալեզու⁷, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում տպագրված նորահայտ գրքեր»⁸: Գորիսի «Սասուն» տպարանի գրքերի ցանկը ներկայացված է ուսումնասիրության համատեքստում⁹:

Կարծում ենք՝ այս հետազոտական աշխատանքը հնարավորություն կտա հետագայում նոր տեսանկյունով մեկնաբանել պատմական իրադարձությունները: Սույն ժողովածուում հեղինակներն ամփոփ անդրադառնում են տվյալ ժամանակաշրջանի մի շարք խնդիրների, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը մի առանձին մեծածավալ ուսումնասիրության թեմա կարող է դառնալ: Ողջունելի կլինի, եթե նրանք նույնպիսի հետա-

⁷ Տե՛ս անդ, էջ 83—91:

⁸ Տե՛ս անդ, էջ 234—235:

⁹ Հ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, Գորիսի «Սասուն» տպարանի գրահրատարակչական գործունեությունը (1909—1922 թթ.), «Գրատպությունը Արեւելյան Հայաստանում 1828—1920 թվականներին», Երեւան, 2021, էջ 207—217:

զոտական աշխատանք իրականացնեն Արեւելյան Հայաստանի տպագրական այլ կենտրոնների ուղղությամբ: Այդ դեպքում պատկերն ավելի ամբողջական կդառնա: Արդյունքն ավելի տպավորիչ կլինի, եթե նույնպիսի խորությամբ վեր հանվեն ժամանակի գրավաճառ ցանցի խնդիրները, քանի որ գրքերի տպագրության քանակը կամ տպարանների գործունեությունն ինքնին պայմանավորված են եղել այդ ցանցի ճիշտ գործունեությամբ: Ցանկալի կլինի, եթե յուրաքանչյուր տպագրական օջախ ուսումնասիրելիս ամբողջացվի տվյալ տպարանի գրքերի եւ մամուլի մատենագիտական ցանկը: Այս դեպքում կհարստանա նաեւ հայ մատենագիտության պատմությունը: Այդ ցանկերը շատ ավելի արժեքավոր կլինեն, եթե նրանց մեջ ներառվեն նաեւ հայտնաբերված բոլոր մանր տպագրությունները: Մինչ այս մատենագիտական ցանկերում դրանք չեն ներառվել եւ չեն ուսումնասիրվել:

Այսօր, երբ հարեւան որոշ պետություններ փորձում են յուրացնել այլոց մշակութային արժեքները՝ ձուլելով դրանք իրենց մշակույթին, այս ոլորտի ուսումնասիրությունն ուղղակիորեն կհակադարձի այդ ժառանգությունը սեփականացնելու նրանց մղումներին:

ՄԱՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Վաչե եւ Թամար Մանուկյան»

մատենադարան

